

УМОВИ ДІЙНОСТІ ДОГОВОРУ ЗА РИМСЬКИМ ПРАВОМ

Римські джерела відносили до договорів не всі угоди, а лише ті, які були певним чином виражені та укладання яких супроводжувалось традиційними діями чи наперед встановленими словами. Коли подібні умови не дотримувались, угоду, що відбулася, оголошували юридично незахищеною та таку угоду не вважали договором (контрактом) взагалі, по виразу римських юристів подібні угоди вважалися голими пактами (*pacta nuda*)* [2].

Ю. Барон стверджував, що за римським правом договір — це угода двох чи декількох осіб про те, що однією стороною повинно бути здійснено іншій відомо дія чи взаємні дії. Таким чином угоду можна вважати здійсненою, якщо є у наявності: а) пропозиція (оферта) зі сторони майбутнього боржника, тобто його обіцянка з метою укладення договору; б) приймання обіцянки (*acceptatio*) майбутнім кредитором, що повинно бути виявлено майбутньому боржнику (або його представнику), у разі його відсутності це буде мати місце у тому випадку, якщо виявлення дійшло до майбутнього боржника (теорія отримання, *Empfangs theorie*), наприклад лист особи, що приймає пропозицію, віддано у руки майбутнього боржника або передано йому іншим чином — у цих випадках договір вважається здійсненим, незважаючи на те, що адресат ще не прочитав листа. Але ця теорія не є загальновизнаною [1]. Існують ще такі теорії як: теорія виявлення (*Aeusserungs theorie*) та теорія сприйняття (*Vernehmungs theorie*). За теорією виявлення, договір вже укладений у той момент, коли особа, що приймає пропозицію, дає про це виявлення (наприклад, у момент коли він передає листа), але виявлення зобов'язує лише тоді, коли воно зроблено належній особі, таким чином лише у той момент, коли воно доходить до належної особи. За теорією сприйняття — договір укладений у той момент, коли майбутній боржник отримав відомості про прийняття оферти від майбутнього кредитора. Взагалі оферта за римським правом не зобов'язувала, тому сторони могли до моменту укладення договору відмовитися від нього, при цьому особа, яка бере назад свою пропозицію, зобов'язана відшкодувати іншій особі негативний договірний інтерес, іншими словами сплатити всі збитки, які понесла інша сторона від того, що сподівалася на укладення договору, але була обманута.

У римському праві, як будь-яка угода, договір передбачає вираження волі осіб, що здійснюють його. При цьому воля тієї чи іншої сторони повинна відповідати одна іншій; обидві волі повинні бути узгоджені між собою (*conventio* — узгоджуватися на одному і тому ж). Саме така воля сторін, що виражена зовні, у деяких випадках у відповідній належній формі — є необхідною умовою дійсності договору.

При розбіжності волі та її зовнішнього вияву ніякого юридичного результату взагалі не виникає — те, що сторони виявили (*id quod dictum est*), не відповідає їхнім справжнім намірам, а те, що вони мали на увазі і бажали

виявити (*id quod actum est*), не виражено. Однак згодом мала перевагу та точка зору, що якщо із всіх обставин справи можна зробити висновок, що зроблений сторонами вияв волі не відповідає їхній справжній волі, причому зміст справжньої волі можна встановити, то договір повинен тлумачитися не за буквою, а за думкою, що приховується за буквою. Більше складностей являє питання у випадках, коли розбіжності між внутрішньою волею та її зовнішнім проявом має місце у волевиявленні однієї із сторін, причому іншій стороні ця розбіжність залишилась невідомою. У такому випадку висновок про переважне значення справжньої волі у порівнянні з її зовнішнім виявом приходить у зіткненні з іншим міркуванням. Саме інша сторона у договорі виявила свою волю, покладаючись на виявлення волі другої сторони, і не підозрює, що вона не відповідає справжній волі особи. Якщо визнати, що волевиявлення однієї сторони повинно розумітися у відповідності до справжнього змісту її волі, іншій стороні можуть бути заподіяні збитки, на що вона не заслуговує.

Тобто воля сторін повинна бути взаємною, двосторонньою і спрямованою на досягнення певної мети [5]. Вона недоступна для інших, а для укладення договору необхідно саме її зовнішній вияв, при тому в такій формі, яка доступна для сприйняття і розуміння іншими особами. Без фіксації волі оточуючими особами неможливе виявлення зустрічної волі. Іншими словами, якщо продавець бажає продати якусь річ, він повинен виразити свою волю в такий спосіб, щоб вона була сприйнята правильно іншими. Таким чином, воля укласти договір повинна бути виражена зовні в певній об'єктивній формі — волевиявленям. Форми його можуть бути найрізноманітнішими, але достатньо чіткими, зрозумілими, здатними для сприйняття іншими. Воля може проявлятися усно, письмово, певною поведінкою, жестом, мімікою, а в деяких випадках навіть мовчанням або засобами так званих конклюдентних дій. Наприклад, покупець, зайшовши до тютюнової лавки, кладе гроші на прилавок, що означає, що він бажає купити тютюн, тобто укласти договір.

Спосіб прояву волі має важливе значення для її правильного тлумачення. Будучи невдало виявленою, вона може призвести до неправильного її тлумачення, помилок та інших негативних наслідків. Тому для деяких договорів закон приписує чітко визначений спосіб виявлення. Ідеальним був договір, в якому збігалася воля і спосіб її виявлення. Тут ніяких колізій не виникало. Значно важче було у випадках, коли внутрішня воля особи не збігалася з її зовнішнім проявом. Розбіжності між справжньою волею і формою її прояву могли стати непомітними для другої сторони — контрагента. Інколи складалися ситуації, коли воля сторони в договорі виявлена настільки чітко і зрозуміло, що ніякого сумніву не викликає і немає потреби у з'ясуванні і тлумаченні того, чого саме хотіла дана сторона у договорі. І все ж ця сторона заявляє, що вона дійсно висловила свою волю таким чином, але зробила це внаслідок факторів, які зовсім перекрутили її волю: в результаті обману, погрози, насильства, помилки тощо.

Отже, зазначені фактори досить істотно впливали на вираження волі в договорі. Важливим було і те, чи є у особи здатність до волевиявлення (правосуб'єктність осіб), адже її мали не всі. Правоздатності були позбавлені раби,

а також підвладні особи, які нездатні укласти договори від свого імені. Істотно обмежувалися в цій здатності особи, що не мали статусу римського громадянина. Для вільного волевиявлення вимагалась також і дієздатність, якої не мали малолітні й неповнолітні, душевнохворі та інші категорії вільного населення. Вільне волевиявлення можливе тільки за наявності правосуб'єктності як фізичних, так і юридичних осіб [5].

У цивільному обороті нерідко має місце обман та помилки. Лабеон так визначав обман (*dolus*): «Злий умисел, певна хитрість для введення іншого в оману, коли удається видимість одного, а робиться інше. Можна і без удавання діяти таким чином, що кого-небудь обманюють, можна і без злого наміру робити одне і створювати удавану видимість іншого: так діють ті, хто шляхом облуди також утримують і охороняють або своє, або чуже; тому злий умисел — це лукавство, обман, хитрість, здійснені для того, щоб обійти, обманути, облутати іншого». У ранньому римському праві договір, укладений під впливом обману, вважався дійсним. Але вже при Цицероні претор у свій едикт вводить захист сторони в договорі, яка потерпіла від обману шляхом надання їй позову про обман [4].

Помилкою (*error*) називали неправильне уявлення однієї сторони в договорі про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення.

Також під терміном «*error*» у римському праві розуміли оману, тобто неправильне уявлення особою фактичних обставин (нерозуміння фактів, неправильне уявлення про них), які побудили цю особу зробити таке волевиявлення. Важливе значення має суттєвість омани. Вона може стосуватися самого характеру угоди (*error in negotio*), наприклад особа дає іншій особі грошову суму на зберігання, а особа, яка отримує гроші, помилково вважає, що це позика. У цьому випадку не виникає ні договору зберігання, ні договору позики за відсутністю згоди (непорозуміння). Омана може стосуватися особи контрагента (*error in persona*). Значення такої омани надається тоді, коли за характером угоди важливі особисті особливості контрагента; наприклад, омана в особистості покупця має значення при покупці з відстроченням чи розстрочкою платежу і абсолютно не має значення при покупці за готівку. У першому випадку — продавець має право оспорити таку угоду, у другому — угода зберігає силу, незважаючи на особу покупця. Суттєвим є також помилка (омана) у предметі договору (*error in corpore*), наприклад якщо продається одна земельна ділянка, а покупець помилково вважає, що купує іншу ділянку, договір не виникає, але якщо особа помиляється тільки у назві предметів, при цьому сторони ніби виявляють волю по відношенню до різних предметів, а насправді вони мають на увазі один і той самий предмет, то договір вважається дійсним. У літературі з римського права робиться таке узагальнення — якщо властивість речі, відносно якої особа помиляється і признає річ зовсім за іншу, ніж та, що малась на увазі, належить до другої категорії — договір визнають таким, що не відбувся (купували вазу золоту, а вона виявилась бронзовою), якщо ж помилка стосується добротності речі, її сорту (куплена річ як золота, а вона тільки позолочена, тобто за словами римських юристів деяка кількість золота присутня), то угода

дійсна, а сторона, яка помилилася, має право вимагати задоволення шляхом зменшення ціни.

Несуттєвою була омана щодо мотивів укладання договору, оскільки мотив не входив у договір як умова. Міркування, які привели особу до рішення, не включені у зміст угоди, не можуть бути враховані іншою стороною, тому в інтересах стійкості ділових відношень не можна допустити спір щодо укладеного договору на тій підставі, що розрахунки особи, що виявила волю, не вправдалися [3].

Іншою необхідною умовою дійсності договору є законність змісту самого договору. Зміст договору, що укладався, мав відповідати вимогам чинного законодавства, не суперечити його приписам. Вимога законності договору розумілась широко: він не повинен суперечити нормам права, добрим звичаям, а також законам природи. Головна увага зверталась на зміст, але законність повинна дотримуватися і до всіх інших елементів договору. Наприклад, договір купівлі-продажу предметів культу, майна храмів або інших вилучених з обороту речей визнавався незаконним. Таким же буде договір, укладений особою неправоздатною або недієздатною, а також при недотриманні відповідної форми. Предмет договору не повинен мати дії, що порушують норми права, а також моралі, наприклад зобов'язання не брати шлюб, та «добрим звичаям» — у договір доручення включалась умова про оплату за послуги — це суперечило добрим звичаям, оскільки брати гроші за виконання послуг не годилося. Не може мати юридичної сили і такий договір, який має невизначений зміст. Таким чином, виділяють таку умову дійсності договору, як визначеність змісту. При цьому зобов'язання поділяються на визначені та невизначені. Ця різниця зводиться до того, що в одних випадках зміст зобов'язання з повною ясністю та точністю визначено у самому договорі — визначені зобов'язання. В інших випадках у договорі вказується тільки критерій, за допомогою якого можна встановити зміст зобов'язання, наприклад: вказується коло предметів, із числа яких боржник зобов'язаний надати якийсь один — невизначені зобов'язання, до відомого моменту не відрізняються точністю та визначеністю, але у будь-якому разі є визначеними [4].

Дії, що становлять предмет договору, повинні бути можливими — *impossibilium nulla est obligatio* — немає зобов'язання, якщо його предмет неможливий. Неможливість дії може бути фізичною (вичерпати воду з моря), юридичною (продаж речі, що вилучена із обігу), моральною (зобов'язання виконати роль звідниці). Зобов'язання з неможливим для виконання предметом є недійсним. Інша річ, коли встановлене зобов'язання з повною юридичною силою у процесі виконання становилось неможливим до виконання. Його доля залежала у такому випадку від того, чи несе боржник відповідальність за настання обставини, що призвела до неможливості виконання. Якщо боржник відповідав за такі обставини, зобов'язання не припинялось, а тільки видозмінювалось — перетворювалось у зобов'язання відшкодування збитків від невиконання. У випадку, коли боржник не несе відповідальність за обставини, що зробили неможливим виконання зобов'язання, він звільнювався від зобов'язання.

Також для дійсності договору у римському праві вагомим був інтерес кредитора щодо дій, які становили предмет договору. Ульпіан говорив: «Кожен повинен придбавати те, що являє для нього інтерес, а втім для мене не має інтересу, що було б дано за договором іншому». У стимуляційному договорі вимога щодо особистого інтересу кредитора так і збереглася до кінця розвитку римського права. У договорах, що з'явилися пізніше, ця вимога була спрощена, наприклад визнавалася юридична сила у договорі поруки, тобто не в інтересі особи, що дає поруку, а в інтересі третьої особи [3].

Додатково римляни виділяли однією із умов дійсності договору те, що дії, які становлять предмет договору, повинні належати до майнової сфери. Та іноді це було досить спірним питанням і з часом все ж таки відійшли від цієї вимоги, при цьому юридична сила договору зберігалася.

Таким чином, у римському праві виділяли такі необхідні умови дійсності договору: вільне волевиявлення сторін; спосіб (форма) волевиявлення; визначення предмета договору; законність змісту договору; реальність виконання дій, що становлять предмет договору.

Примітка

* Термін «пакт» (pactum) означав будь-які угоди взагалі, а для визначення договору римляни використовували слово «контракт» (contractus).

Література

1. Система римського громадянського права професора Болонського університету Ю. Барона / Пер. Л. Петражицького. Кн. 4. Обязательственное право. — 3-е изд. — С.Пб., 1910. — 272 с.
2. Иоффе О. С., Мусин В. А. Основы римского гражданского права. — Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. — 155 с.
3. Новицкий И. В. Основы римского гражданского права. — М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1956. — 226 с.
4. Підпригора О. А. Римське приватне право: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — 3-тє вид., переробл. та допов. — К.: Ін Юре, 2001. — 440 с.
5. Підпригора О. А., Харитонов С. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — 512 с.

УДК 347.764:347.122

А. С. Адамов

СУБ'ЄКТИ СТРАХОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Сучасний стан правового регулювання ринку страхування викликає великий інтерес і з боку теоретиків права, і з боку практикуючих юристів, що займаються діяльністю, пов'язаною зі страхуванням. Серед безлічі галузей народного господарства останнім часом важко знайти сферу, обсяг ринку якої, подібно ринку страхування, щорічно зростає такими темпами.

Тому не дивно, що тема страхування часто піднімається в науці правознав-